

ties goed gevolgd kan worden. Het deel over de Zuidelijke Nederlanden werd geschreven door Hans Vlieghe, auteur van onder andere *Flemish Art and Architecture 1585-1700*. In zijn bijdrage wordt weer eens duidelijk hoe Rubens de zeventiende-eeuwse Vlaamse schilderkunst beheerste. Ghislain Kieft tekende voor de schilderkunst in de Republiek en had daarmee geen eenvoudige taak, gezien de omvang van het onderwerp en het feit dat er al enkele overzichtswerken over de schilderkunst van deze periode bestaan (Bob Haak, *Hollandse schilders van de Gouden Eeuw* en Seymour Slive, *Dutch Painting 1600-1800*). Zijn bijdrage is echter bijzonder lezenswaardig, met aandacht voor afnemers van kunstwerken, atelierpraktijk bij Rembrandt en de contemporaine kunsttheorie. Kieft gaat kort in op de verhitte kunsthistorische discussies over 'verborgen betekenissen' die in veel zeventiende-eeuwse genrestukken bij wijze van zedenles verscholen zouden zijn. Hij maant tot voorzichtigheid en wijst erop dat er in de contemporaine kunsttheorie niets over picturale dubbelzinnigheden geschreven is.

Christina Wansink nam de achttiende eeuw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden voor haar rekening en had vrijwel *carte blanche*. De Nederlandse achttiende-eeuwse schilderkunst werd lange tijd afgedaan als oppervlakkig en zoetsappig en krijgt pas vrij recent kunsthistorische aandacht. Toch blijkt uit haar stuk dat de achttiende eeuw wel degelijk een interessante kunstproductie had, die enerzijds wat betreft stijl en onderwerpskeuze wortelde in de zeventiende-eeuwse Vlaamse en Hollandse schilderkunst en anderzijds vernieuwend was. Omdat Wansink zowel de Zuidelijke Nederlanden als de schilderkunst van het Noorden behandelt, blijkt het verschil tussen de naar 'binnen gekeerde' schilderkunst van het Noorden, met burgerlijke portretten en genrestukken, tegenover internationale gerichtheid in het Zuiden.

In deel 3 schreef John Sillevius een voortreffelijke tekst over de schilderkunst van de negentiende eeuw in Nederland en België – de periode van

overheidsbemoeyenis met de kunstopleidingen, de Prix de Rome en Tentoonstellingen van Levende Meesters, de openstelling van het eerste kunstmuseum in Huis ten Bosch en later in de eeuw de trek naar buiten. Na hun beschouwingen over de twintigste eeuw besluiten Irene Smets en Jeroen Stumpel met: 'De schilderkunst zal zich ongetwijfeld handhaven in de eenentwintigste eeuw – de intrigerende vraag is h^oe.' Hier laat zich voelen dat de oorspronkelijke uitgave van *De schilderkunst der Lage Landen* in 1997 verscheen. Jammer dat bij de herziene editie de meest recente ontwikkelingen in de Nederlandse schilderkunst niet zijn 'meegenomen' en het verhaal nu eindigt in de jaren negentig van de vorige eeuw.

Tot slot: *De schilderkunst der Lage Landen* is voorzien van een register. Ieder tijdvak heeft een aparte literatuurlijst, al ontbreekt in deel 3 de literatuur voor de twintigste eeuw. De literatuur is alfabetisch geordend, maar op thema of kunstenaar was misschien beter geweest om de kunstliefhebber verder op weg te helpen. Deel 2 en 3 besluiten met 13 pagina's topografische kaarten en een tijdslijn, die vreemd genoeg in deel 1 ontbreken.

YVONNE BLEYERVELD, PIJNACKER

Thoen, Erik, en Molle, Leen Van, (eds.), ***Rural History in the North Sea Area. An Overview of Recent Research. Middle Ages-Twentieth Century*** (CORN-publication series 1; Turnhout: Brepols, 2006, 320 blz., ISBN 978 2 503 51005 7).

Deze bundel heeft weliswaar het nummer 'één' gekregen van de CORN-publicatie serie, maar is in werkelijkheid nummer acht. Er zijn immers al zeven eerdere nummers verschenen in deze reeks. Omdat deze bundel echter historiografische overzichten bevat, is zij altijd gepland geweest als nummer één en uiteindelijk ook als zodanig verschenen. CORN staat voor *Comparative Rural History* of

the North Sea Area. Het is een netwerk van plattelandshistorici uit de gebieden rond de Noordzee: Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Scandinavië, West-Duitsland, Nederland en België. In België zetelt het netwerkvoorzitterschap en de beide editors van deze bundel, Erik Thoen en Leen Van Molle, behoren tot de initiatiefnemers van het netwerk.

Dit is een handige en uiterst bruikbare bundel voor een ieder die zich wil oriënteren op wat er gebeurd is op het veld van de agrarische geschiedenis in West-Europa gedurende de afgelopen decennia. Na een gemeenschappelijke inleiding van de beide redacteuren en een korte uitleg van Thoen over CORN volgen de historiografische overzichten per land: Engeland, Frankrijk, Duitsland, België en Nederland. Elk land krijgt twee hoofdstukken: één voor de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd; één voor de negentiende en twintigste eeuw. Alleen Duitsland krijgt maar één hoofdstuk, en Nederland maar liefst drie (twee voor de periode na 1500). Frankrijk heeft wel twee hoofdstukken, maar daarvan gaat er één over de middeleeuwen en één over de vroegmoderne periode. De negentiende en twintigste eeuw ontbreken merkwaardig genoeg. Het is ook jammer dat er geen historiografisch overzicht is opgenomen van de Scandinavische landen die men immers wel tot het werkgebied rekent.

De hoofdstukken zijn geschreven door vooraanstaande historici. De kwaliteit van de bundel staat daardoor buiten kijf. Het is echter geen leesboek. De hoofdstukken zijn wegwijzers in de literatuur en vooral handig dankzij de uitgebreide literatuurlijsten per hoofdstuk om snel te vinden wat er de afgelopen jaren is gepubliceerd. Het Belgisch hoofdstuk van Leen Van Molle en Eric Vanhauwe over de negentiende en twintigste eeuw gaat het verst in zijn service: het bevat een bijlage met belangrijke bronnen.

Naar gelang de historiografie van de verschillende landen en de voorkeuren van de auteurs wordt er nadruk gelegd op bepaalde onderdelen van de agrarische geschiedenis. Toch rijst er wel een algemeen beeld op dat ook wordt verteld in

de inleiding van Thoen en Van Molle. In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw heeft de agrarische geschiedenis een bloeiperiode doorgeemaakt. Drendel zegt zelfs dat in die periode de meest invloedrijke Franse historici op dit terrein werkzaam waren. De invloed van de Annales-school en de dominantie van de geschiedenis van voor 1800 droegen daartoe bij. In de tweede helft van de jaren zeventig en in de jaren tachtig is de aandacht voor agrarische geschiedenis teruggelopen. De sterke nadruk op agrarisch-economische vraagstukken, op kwantitatieve geschiedenis en de afnemende meeropbrengsten van de regionale geschiedenis speelde daarbij een rol, evenals de opkomst van de micro-geschiedenis, de sociale geschiedenis en de cultuurgeschiedenis. De laatste vijftien jaren is er weer sprake van een heropleving.

Thoen en Van Molle betogen dat agrarische geschiedenis sterk is verbreed – ook voedingsgeschiedenis en ecologische geschiedenis maken er onderdeel van uit. Zij is multi-disciplinair geworden. De nadruk is verschoven van aandacht voor plotselinge revoluties naar de bestudering van transitie. Vraag, markt en distributiesystemen hebben veel meer aandacht gekregen als oorzaak voor veranderingen in de landbouw.

De drie Nederlandse hoofdstukken bevestigen dit algemene beeld. Ze geven een uitstekend overzicht van wat er de afgelopen decennia is gebeurd. Jan Bieleman en Piet van Cruyningen beschrijven elk de periode van na de middeleeuwen waarbij Jan Bieleman zich beperkt tot de landbouwgeschiedenis en Piet van Cruyningen het bredere veld van de plattelandsgeschiedenis voor zijn rekening neemt. Peter Hoppenbrouwers besteedt voor de middeleeuwen aan beide aandacht. Hij laat zien dat voor de agrarische geschiedenis van de middeleeuwen het werk van historisch-geografen belangrijk is geweest. De Nederlandse agrarische geschiedenis heeft zich ongeveer hetzelfde ontwikkeld als elders. De regionale studies van de Wageningse School zijn opgevolgd door meer aandacht voor de sociaal-culturele geschiedenis (materiële cultuur) en daarnaast is er tegenwoordig veel belangstelling

voor institutionele geschiedenis in het spoor van Douglas North en voor de organisatie van de plattelandssamenleving. Ook is er veel meer aandacht gekomen voor de negentiende en twintigste eeuw.

De CORN-studies zijn zelf een onderdeel van de heropleving en vernieuwing van de plattelands-geschiedenis. Deze bundel documenteert goed de ontwikkeling die er heeft plaats gevonden en welke nieuwe richting men is ingeslagen.

ANTON SCHUURMAN, WAGENINGEN
UNIVERSITEIT EN RESEARCHCENTRUM

Obdeijn, Herman, Schrover, Marlou, **Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550** (Amsterdam: Bert Bakker, 2008. 413 blz., € 24,95, ISBN 978 90 351 30 34 0).

Het is een even lovenswaardig en ambitieus plan om een overzicht te bieden van de migratie naar en vanuit Nederland en haar voorganger de Republiek der Nederlanden. De Leidse historici Herman Obdeijn en Marlou Schrover hebben zich hieraan gewaagd en sluiten daarmee aan bij het eerder verschenen overzichtswerk van de historicus Jan Lucassen en de socioloog Rinus Penninx, die zich in hun *Nieuwkomers, immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) beperkten tot de immigratie.

In hun kloeke boek *Komen en gaan* presenteren Obdeijn en Schrover een schat aan informatie, gebaseerd op het omvangrijke en nog steeds groeiende corpus van migratiestudies dat zich gedurende de afgelopen decennia heeft gevormd. De auteurs hebben geprobeerd de veelheid aan deelstudies naar de komst en het vertrek van uiteenlopende migranten binnen de band van hun boek te vangen. Nederland vormt daarbij het uitgangspunt.

‘Wie kwamen en gingen er, wanneer en waarom, welke betekenis werd er gehecht aan die migratie en wat waren de gevolgen voor de

migrant zelf of voor de landen waar zij heengingen?’ zijn de leidende vragen voor dit boekwerk (13). Deze vragen worden beantwoord door per tijdvak na te gaan welke groepen er zoal naar Nederland kwamen (variërend van gevluchte hugenoten en Joden tot werkzoekende Duitsers en Italianen of Marokkanen) en wie er vanuit Nederland waarheen vertrokken. Bij de uitwerking ligt de nadruk vooral op de *wie- wanneer- waarom (en hoeveel)* vragen, waardoor het boek een sterk beschrijvend karakter heeft gekregen. Met alle voor- en nadelen van dien.

Positief is het overzicht dat op deze manier geboden wordt als handvat voor studenten migratiestudies die ideeën willen opdoen en op zoek zijn naar literatuur voor nader onderzoek. Nadeel is het, welhaast onvermijdelijke maar tegelijkertijd onhaalbare, streven naar volledigheid. Zo wordt de verwerking van belangrijke studies van onder andere Frances Gouda, Susan Legêne, en Elsbeth Locher-Scholten – om maar een paar, niet geheel willekeurige historici te noemen – node gemist. Daarnaast ontbreekt een overkoepelende vraagstelling en analytisch instrumentarium waardoor de dynamiek van uiteenlopende migratieprocessen met elkaar vergeleken kan worden. En juist die vergelijking, zo blijkt uit de inleiding, vormt de inzet van het boek.

In hun inleiding laten de auteurs er geen misverstand over bestaan: zij willen de idee bestrijden dat zich in het huidige Nederland iets geheel nieuws, laat staan een ‘multicultureel drama’, voordoet. In plaats daarvan willen zij laten zien dat de omvang van migratie en de veranderlijke posities van migranten in de ontvangende samenlevingen door de eeuwen heen grote overeenkomsten vertonen. Dat betekent dat de vergelijking een centrale plaats zou moeten innemen in dit boek. Volgens de achterflap is dat ook zo. Er wordt ‘een dubbele vergelijking’ aangekondigd: verschillende groepen migranten die naar Nederland kwamen worden met elkaar vergeleken en immigranten worden met emigranten vergeleken. Maar op basis waarvan vergeleken gaat worden blijft onduidelijk.